

વિભાગ-૧

૦૧. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ : ગ્રામ્ય

વિદ્યાર્થીઓ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ (ગ્રામ્ય અને શહેર)ની રચના, કાર્યો અને વહીવટ અંગે જાણો છે.

સ્થાનિક જરૂરિયાતોને સમજીને તેને પૂરી કરવામાં સ્થાનિક લોકો ભાગ લે, ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા વહીવટ કરે તેને 'સ્થાનિક સ્વરાજ્ય' કહે છે. આવો વહીવટ કરવા માટે જે સંસ્થાઓની જોગવાઈ કાયદાથી કરવામાં આવી છે તે સંસ્થાઓને 'સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ' કહેવામાં આવે છે. આ અગાઉ તમે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓથી પરિચિત થયા છો.

પંચાયતીરાજ સ્થાનિક કક્ષાએ સ્વશાસન ચલાવવા માટે ખૂબ જ મહત્વની પદ્ધતિ છે. એ લોકોની આશા અને ઈચ્છા મુજબ આયોજન, વિકાસ અને સ્થાનિક પ્રશ્નોના નિરાકરણ ઝડપથી લાવે છે. ગામોના આર્થિક તેમજ સામાજિક વિકાસ માટે પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ મહત્વની છે.

આટલું જાણો :

● ભારતમાં પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓને લોકશાહીની પાયાની સંસ્થાઓ તરીકે ગણવામાં આવી છે. ● બળવંતરાય મહેતા સમિતિના અહેવાલ પ્રમાણે ઈ.સ. ૧૯૫૮થી દેશમાં 'પંચાયતી' રાજની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ● દેશમાં પંચાયતીરાજની શરૂઆત કરવાનું બહુમાન રાજસ્થાન અને આંધ્રપ્રદેશને જાય છે.

ગુજરાતમાં ત્રિસ્તરીય પંચાયતીરાજનો અમલ સને ૧૯૬૧ના અધિનિયમ મુજબ તા.૧-૪-૧૯૬૩ થી કરવામાં આવ્યો.

આપણે પંચાયતીરાજનું ત્રણ સ્તરનું માળખું સ્વીકારેલું છે :

- (૧) ગ્રામ કક્ષાએ ગ્રામપંચાયત
- (૨) તાલુકા કક્ષાએ તાલુકા પંચાયત
- (૩) જિલ્લા કક્ષાએ જિલ્લા પંચાયત

■ ગ્રામપંચાયત :

ભારતના બંધારણમાં 'સ્વરાજ્યના પાયાના એકમ' તરીકે ગ્રામપંચાયતોની રચના કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

રચના : ગ્રામપંચાયતની સભ્યસંખ્યા સામાન્ય રીતે સાતથી પંદર સભ્યોની હોય છે. ગ્રામપંચાયતના વડાને 'સરપંચ' કહે છે. સરપંચની ચૂંટણી ગામના બધા મતદારો દ્વારા સીધી રીતે થાય છે. સભ્યોને મતદારો પોતાના વોર્ડમાંથી ચૂંટે છે.

કાર્યો : (૧) ગામની સ્વચ્છતા જાળવવાનું કામ કરે છે. (૨) ગામના રસ્તા બંધાવે અને તેને સારી હાલતમાં જાળવવાનું કામ કરે છે. (૩) ગામના લોકોના આરોગ્ય અને સુખાકારી માટે પગલાં ભરે છે. (૪) પીવાના પાણીની સવલત કરે છે. (૫) ગામ માટે સ્ટ્રીટ લાઈટની વ્યવસ્થા કરે છે. (૬) જન્મ-મરણની નોંધ રાખે છે.

આવકના સાધનો : (૧) ગામ લોકો પાસે મકાનવેરો, પાણીવેરો, દુકાનવેરો, મેળાવેરો તેમજ સ્ટ્રીટ લાઈટ વેરો ઉધરાવી આવક ઊભી કરે છે. (૨) રાજ્ય સરકાર તરફથી પંચાયતોને અનુદાન (ગ્રાન્ટ) પણ મળે છે. (૩) પંચાયતો લોકજાળો પણ ઉધરાવી શકે છે.

વહીવટ : ગ્રામપંચાયતમાં વહીવટીકામ 'તલાટી કમ મંત્રી' સંભાળે છે. તે ગ્રામપંચાયતનું દફતર સંભાળે છે. પંચાયતના હેવાલો પત્રકો અને અંદાજપત્ર (બજેટ) તૈયાર કરી હિસાબો રાખવાનું કામ કરે છે. પંચાયતનાં સૂચનોનો અમલ કરવાનું કામ પણ કરે છે.

ગામના લોકો સર્વાનુમતે પંચાયતના સરપંચ અને સભ્યોની પસંદગી કરે છે. ગુજરાત રાજ્યનાં કેટલાંક ગામોમાં આ રીતે પંચાયત રચવામાં આવે છે. આવાં ગામોની પંચાયતને 'સમરસ પંચાયત' કહે છે. જ્યાં આવી પંચાયતો રચાય છે ત્યાં સરકાર તરફથી પ્રોત્સાહન રૂપે અમુક રકમ પંચાયતને આપવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રતિનિધિઓની પસંદગી કરવાથી ચૂંટણીખર્ચ થતો નથી. તેના બદલામાં મળતી રકમ ગામના વિકાસ માટે વાપરી શકાય છે.

■ તાલુકા પંચાયત :

તાલુકા પંચાયતનું મુખ્ય કાર્ય ગ્રામપંચાયતોનાં કાર્યો પર દેખરેખ રાખવાનું, માર્ગદર્શન આપવાનું તેમજ તેમનાં કાર્યોનું સંકલન કરવાનું છે. તાલુકાનાં ગામોનો વિકાસ થાય એ તાલુકા પંચાયતનું ધ્યેય હોય છે.

રચના : સામાન્ય રીતે તાલુકા પંચાયતની સભ્યસંખ્યા પંદરથી એકત્રીસ સભ્યોની હોય છે. તાલુકા પંચાયતના દરેક સભ્યોની ચૂંટણી તાલુકાના જે તે વિભાગના મતદારો કરે છે. ચૂંટાયેલા સભ્યો તેમનામાંથી એક સભ્યને તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢે છે. બીજા એક સભ્યને ઉપપ્રમુખ તરીકે ચૂંટે છે. તાલુકા પંચાયતના વડા 'પ્રમુખ' કહેવાય છે.

કાર્યો : (૧) સ્વચ્છતા, સુખાકારી, આરોગ્ય અને શિક્ષણને લગતાં કાર્યો કરે છે. (૨) ખેતી - સુધારણા તેમજ સમાજકલ્યાણ માટેનાં કાર્યો કરે છે (૩) ગામડાંઓને પરસ્પર જોડતા રસ્તાઓ બંધાવવા તથા તેને જાળવવાનું કામ કરે છે. (૪) રેલ, અઇત, દુષ્કાળ, રોગચાળો જેવી કુદરતી આફતોના સમય રાહત પૂરી પાડે છે.

આવકનાં સાધનો : (૧) રાજ્યની સરકાર તરફથી અનુદાન (ગ્રાન્ટ) મેળવે છે. (૨) વેરામાંથી તાલુકા પંચાયતને અમુક હિસ્સો મળે છે. જમીન મહેસૂલ, શિક્ષણ ઉપકર, સિંચાઈવેરો, મનોરંજનવેરો વગેરેમાંથી આવક મેળવે છે. (૩) દાન, બક્ષિસ, લોકજાળો વગેરેમાંથી પણ આવક મેળવે છે.

વહીવટ : તાલુકા કક્ષાએ તાલુકા પંચાયતની કામગીરી કરવા માટે જેની નિમણૂક થઈ હોય તેને 'તાલુકા વિકાસ અધિકારી' કહેવાય છે. તે તાલુકા પંચાયતે લીધેલ નિર્ણયો અને સૂચનોનો અમલ કરે છે. પંચાયત વતી પત્રવ્યવહાર કરે છે. તાલુકાના અન્ય કર્મચારીઓ પર દેખરેખ રાખે છે. પંચાયતની સભાના કામકાજની નોંધ રાખે છે. તાલુકા પંચાયતનું અંદાજપત્ર (બજેટ), હિસાબ - કિતાબ અને દફતર સંભાળે છે.

■ જિલ્લા પંચાયત :

જિલ્લા પંચાયતનું મુખ્ય કાર્ય ગ્રામપંચાયતો અને તાલુકા પંચાયતોનાં કાર્યો પર દેખરેખ રાખવાનું માર્ગદર્શન આપવાનું તેમજ તેમનાં કાર્યોનું સંકલન કરવાનું છે.

રચના : જિલ્લા પંચાયતની સભ્યસંખ્યા સામાન્ય રીતે ૩૧ થી ૫૧ સભ્યોની હોય છે. જિલ્લાના જે તે વિભાગના મતદારો જિલ્લા પંચાયતના સભ્યોની ચૂંટણી કરે છે. ચૂંટાયેલા સભ્યો પોતાનામાંથી જિલ્લા પ્રમુખ તેમજ જિલ્લા ઉપપ્રમુખને ચૂંટે છે. જિલ્લા પંચાયતના વડા 'પ્રમુખ' તરીકે ઓળખાય છે.

કાર્યો : (૧) આરોગ્યને જનસુખાકારીને લગતું કામ કરે છે. પીવાના પાણીની યોજના તૈયાર કરે છે. આરોગ્ય કેન્દ્ર શરૂ કરે અને નિભાવે છે. (૨) બાંધકામને લગતાં કામો કરાવે છે. જિલ્લાના રસ્તાઓ બંધાવે અને નિભાવે છે. જરૂરી મકાનો બાંધે છે. (૩) ખેતીવિકાસ અને પશુપાલનક્ષેત્રે કામ કરે છે તથા ખેડૂતોને માર્ગદર્શન આપે છે. (૪) તળાવો અને બંધોમાંથી સિંચાઈ પૂરી પાડવાની વ્યવસ્થા કરે છે. વૃક્ષો રોપાવે છે. (૫) જિલ્લા કક્ષાએ પ્રાથમિક શિક્ષણનું કાર્ય કરે છે. શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરે છે. (૬) સામાજિક કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. કુદરતી આફતો આવે ત્યારે રાહત કામગીરી કરે છે.

આવકનાં સાધનો : (૧) રાજ્ય સરકાર તરફથી વિકાસનાં કામો માટે અનુદાન મળે છે. (૨) જમીન મહેસૂલ ઉપર કર નાખીને આવક મેળવે છે.

વહીવટ : જિલ્લા કક્ષાએ 'જિલ્લા વિકાસ અધિકારી' મુખ્ય વહીવટી અધિકારી છે. તેઓ જિલ્લા પંચાયત અને તેની વિવિધ સમિતિઓની યોજાતી સભાઓની નોંધ રાખે છે. સમિતિના નિર્ણયોનો અમલ થાય તે જુએ છે. પંચાયતના કર્મચારીઓના તથા અન્ય અધિકારીઓનાં કામકાજ પર દેખરેખ અને અંકુશ રાખે છે.

ત્રણે કક્ષાઓની આ પંચાયતો સીધી ચૂંટણી કરીને રચાય છે અટાર વર્ષ કે તેથી વધારે ઉંમરનો કોઈ પણ નાગરિક ચૂંટણીમાં મત આપવાનો હક ધરાવે છે. એકવીસ વર્ષ કે તેથી વધારે ઉંમરનો નાગરિક ત્રણેય પંચાયત માટે ઉમેદવારી નોંધાવી શકે છે. ત્રણેય પંચાયતની મુદ્ત પાંચ વર્ષની હોય છે. ત્રણેય પંચાયતના વહીવટ માટે સરકારના કર્મચારી નિમાયેલા હોય છે.

■ આટલું જાણો :

ત્રણેય કક્ષાની પંચાયતોમાં વસતિનાં ધોરણે અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ તેમજ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત જાતિઓ માટે અનામત બેઠકો રાખવામાં આવી છે. તેમાં ૫૦% બેઠકો સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવાની જોગવાઈ પણ થઈ છે.

૦૨. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ : શહેર

વિદ્યાર્થીઓ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ (ગ્રામ્ય અને શહેર)ની રચના, કાર્યો અને વહીવટ અંગે જાણો છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં ગ્રામપંચાયતની ભૂમિકા પાયાના ઘટક તરીકે જાણી ક્રમશઃ તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયત જેવી સંસ્થાઓથી પરિચિત થયા છીએ. આ રીતે નગરોમાં 'નગરપાલિકા' અને મહાનગરોમાં 'મહાનગરપાલિકા' કાર્યરત છે. અહીં આપણે નગરની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ વિશે જાણીશું. સામાન્ય રીતે પંદર હજારથી ઓછી વસ્તી હોય ત્યાં 'ગ્રામપંચાયત' હોય છે પંદર હજારથી વધારે અને ત્રણ લાખથી ઓછી વસ્તી હોય ત્યાં 'નગરપાલિકા' કાર્ય કરે છે. ત્રણ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતાં મહાનગરોમાં 'મહાનગરપાલિકા' કાર્ય કરે છે. અહીં તે વિશે વિશેષ જાણીએ.

ગુજરાત રાજ્યનો નકશો જુઓ. તેમાંથી મહાનગરપાલિકાઓ જે શહેરોમાં આવી છે તે મહાનગરો નીચે આપેલ કોષ્ટકમાં નોંધો. તે જ રીતે તમારા જિલ્લાનો નકશો લઈ જિલ્લામાં નગરપાલિકા હોય તેવાં નગરો શોધી તેની નોંધ કરો.

મહાનગરપાલિકાઓ તમારા જિલ્લાના નગરપાલિકાઓ ધરાવતા ગુજરાતનાં મહાનગરો ધરાવતાં નગરો

(૧) _____	(૧) _____
(૨) _____	(૨) _____
(૩) _____	(૩) _____

(૪) _____	(૪) _____
(૫) _____	(૫) _____
(૬) _____	(૬) _____
(૭) _____	

નગરપાલિકા અને મહાનગરપાલિકાની રચના ગુપ્ત મતદાન પદ્ધતિથી અને સીધી ચૂંટણી દ્વારા થાય છે. શહેરો તથા નગરોમાં વસ્તીના ધોરણે વિભાગો પાડવામાં આવ્યા હોય છે. એ દરેક વિભાગને 'મતવિભાગ' કે 'વોર્ડ' કહેવામાં આવે છે.

૨૧ વર્ષ કે તેથી વધારે ઉંમર ધરાવતો નાગરિક ચૂંટણીમાં પસંદગીના વોર્ડમાંથી ઉમેદવારી કરી શકે છે. પાલિકાઓની ચૂંટણી દર પાંચ વર્ષે થાય છે. પાલિકાઓની કુલ બેઠકમાંથી વસ્તીના ધોરણે અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓના સભ્યો માટે તથા કુલ બેઠકોના ૫૦% બેઠકો સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવી છે.

■ નગરપાલિકા :

નગરના મતદારો પોતાના વોર્ડમાંથી સભ્યો ચૂંટે છે. આ ચૂંટાયેલા સભ્યો તેમનામાંથી પ્રમુખની ચૂંટણી કરે છે. નગરપાલિકાના વડા 'નગરપાલિકાના પ્રમુખ' તરીકે ઓળખાય છે. બધો વહીવટ તેમના નામે ચાલે છે. નગરપાલિકાનો વહીવટ સભ્યો, પ્રમુખ અને 'ચીફ ઓફિસર' કરે છે, જેમાં ચીફ ઓફિસર સરકારી પ્રતિનિધિ છે.

આટલું જાણો :

● ૧૮ વર્ષ અથવા તેથી વધુ ઉંમરના દરેક સ્ત્રી અને પુરુષ જેમનું નામ જે તે વિભાગની મતદાર યાદીમાં નોંધાયુ હોય તેને મતદાતા કહેવાય છે. ● ચૂંટણીમાં મતદાન કરવાની બે પદ્ધતિઓ પૈકી કોઈ પણ એક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે છે. (૧) મતપેટીમાં મતપત્રક નાંખીને (૨) ઇલેક્ટ્રોનિક વોટિંગ મશીનમાં બટન દબાવીને ● ઇલેક્ટ્રોનિક્સ વોટિંગ મશીનનો ચૂંટણીમાં ઉપયોગ કરવાથી મતપત્રો ઓછા છાપવા પડે છે. ચૂંટણીનું પરિણામ પણ ઝડપથી આપી શકાય છે.

કાર્યો : (૧) નગરની સ્વચ્છતા જાળવે છે. (૨) ગટર - વ્યવસ્થા કરાવે છે. (૩) દવાખાનાં કે આરોગ્ય કેન્દ્ર ચલાવે છે. (૪) રસ્તાઓ બાંધે અને નિભાવે છે (૫) સ્ટ્રીટ લાઈટની વ્યવસ્થા કરે છે. (૬) પીવાનું ચોખ્ખું પાણી લોકોને પૂરું પાડે છે. (૭) જાહેર શૌચાલયની સગવડો કરે છે. (૮) શાળાઓ ચલાવે અને જરૂરિયાત પ્રમાણે મકાનો બાંધે છે. (૯) રમતગમતનાં મેદાનોની વ્યવસ્થા કરે છે. (૧૦) બાગ-બગીચા, પુસ્તકાલય અને ટાઉનહોલની સગવડો કરે છે. (૧૧) સ્મશાનગૃહની સગવડ ઊભી કરે અને નિભાવે છે. (૧૨) નાગરિકની સલામતી અને સંરક્ષણ માટે અગ્નિશામક બંબાઓની સગવડ પૂરી પાડે છે. (૧૩) શુદ્ધ અને ભેળસેળ વગરની સામગ્રી મળે તેની દેખરેખ રાખે છે.

આવકનાં સાધનો : (૧) વિવિધ પ્રકારના કરવેરા નાખીને આવક ઊભી કરે છે. જેમાં મકાનવેરો, જમીનવેરો, પાણીવેરો, વાહનવેરો, દુકાનવેરો, હોટલવેરો, સફાઈવેરો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત વેપારધંધા અને ઉદ્યોગ પર વેરા લેવામાં આવે છે. (૨) નગરપાલિકા પોતાની મિલકતો જેવી કે દુકાનો, મકાનો, દવાખાનાં, બજાર વગેરેમાંથી આવક મેળવે છે. (૩) રાજ્ય સરકાર તરફથી જુદા જુદાં કામો માટે અનુદાન (ગ્રાંટ) મળે છે. (૪) નગરપાલિકાને પોતાની થાપણમાંથી વ્યાજની આવક થાય છે. નગરપાલિકા નગરનાં જરૂરી કાર્યો કરવા માટે તેને મળતી આવકમાંથી ખર્ચ કરે છે.

■ મહાનગરપાલિકા :

મહાનગરના મતદારો પોતાના મત વિભાગ (વોર્ડ)માંથી સભ્યોને ચૂંટે છે. આ ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી 'મેયર' નક્કી થાય છે. ચૂંટાયેલા સભ્યો મેયરની ચૂંટણી દર અઠી વર્ષે કરે છે. મહાનગરપાલિકાના વડાને મેયર (નગરપતિ) કહેવાય છે. મહાનગરપાલિકાનો વહીવટ સભ્યો, મેયર અને મ્યુનિસિપલ કમિશનર કરે છે. જેમાં મ્યુનિસિપલ કમિશનર સરકારી પ્રતિનિધિ છે.

કાર્યો : (૧) જાહેર સ્વચ્છતા અને જાહેર આરોગ્યની જાળવણી કરે છે. (૨) પીવાના ચોખ્ખા પાણીની વ્યવસ્થા કરે છે. (૩) ગટરયોજનાની વ્યવસ્થા કરે છે (૪) રસ્તાઓ બાંધે છે અને તેનો નિભાવ કરે છે. (૫) રસ્તા પર સ્ટ્રીટ લાઈટની વ્યવસ્થા કરે છે. (૬) પ્રાથમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરે છે. (૭) નાગરિકની સલામતી માટે અગ્નિશામક બંબાઓ (ફાયરબ્રિગેડ)ની સગવડ કરે છે.

આટલું જાણો :

● મહાનગરપાલિકાને 'મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન' તેમજ નગરપાલિકાને 'મ્યુનિસિપાલિટી' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ● મહાનગરપાલિકાના સભ્યને 'કોર્પોરેટર' કહે છે. ● નગરપાલિકાના સભ્યને 'સભ્ય' કહે છે. ● મહાનગરપાલિકાઓમાં સભ્ય સંખ્યા ૫૧ થી વધુ અને વધારેમાં વધારે ૧૨૮ છે.

મરજિયાત કાર્યો : (૧) બાગ-બગીચા, ક્રિડાગણ તેમજ રમત-ગમતનાં મેદાનોની સુવિધા કરે છે. (૨) જાહેર સ્નાનાગારો, મુતરડીઓ, જાજર તેમજ સ્મશાનગૃહ વગેરેની વ્યવસ્થા કરે છે. (૩) પુસ્તકાલયો, વાંચનાલયો, માધ્યમિક શાળાઓ વગેરેની સ્થાપના કરી તેનો નિભાવ કરે છે.

આવકનાં સાધનો : મહાનગરપાલિકાની આવકનાં સાધનો નગરપાલિકાની આવકનાં સાધનો જેવા જ છે. (૧) આવકનો મુખ્ય સ્ત્રોત બહારથી આવતા માલસામાન ઉપરનો જકાતવેરો હતો, જેને ઓક્ટ્રોય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. હવેથી ઓક્ટ્રોયના બદલે રાજ્ય સરકાર તરફથી અનુદાન આપવામાં આવે છે. (૨) નગરપાલિકાની જેમ વિવિધ વેરામાંથી પણ આવક થાય છે. (૩) મહાનગરપાલિકા પોતાની મિલકતોનાં ભાડામાંથી આવક મેળવે છે. (૪) રાજ્ય સરકાર તરફથી વિવિધ યોજનાઓ માટે અનુદાન (ગ્રાંટ) મળે છે. (૫) જાહેર સેવાઓ પૂરી પાડે છે તેના બદલામાં ફી વસૂલ કરીને આવક મેળવે છે. (૬) રાજ્ય સરકારની મંજૂરીથી તે લોકો પાસેથી લોન રૂપે નાણાં મેળવે છે.

આ આવકમાંથી મહાનગરપાલિકા નાગરિકોની જરૂરિયાતો સંતોષે છે અને નાગરિકોને સુવિધાઓ પૂરી પાડે છે. લોકોની સગવડ, સેવા અને સમૃદ્ધિ વધારવી એ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની ફરજ છે, તો નિયમિત વેરા ભરવા અને જાહેર સંપત્તિની જાળવણી કરવી તે લોકોની ફરજ છે, આ સંસ્થાઓએ ઘડેલા નિયમોનું લોકોએ પાલન કરવું જોઈએ.

૦૩. સ્થાનિક કક્ષાએ ન્યાય

વિદ્યાર્થીઓ સ્થાનિક કક્ષાએ ન્યાય મેળવવાની પ્રક્રિયામાં લોકોની ભાગીદારી વિશે જાણો છે. (સામાજિક ન્યાય સમિતિ અને લોકઅદાલતો)

એક ગામમાં બે માણસો વચ્ચે ઝઘડો થયો. બંને પોતાની વાત પર મક્કમ હતા. તેઓ વચ્ચેનો વિવાદ અદાલતમાં ગયો. વિવાદની જાણ સરપંચને થઈ. તેમણે વિવાદનો ઉકેલ લોકઅદાલત મારફતે લાવવા સમજાવ્યા.

સરપંચે માહિતી આપી ‘ન્યાયાધીશ, નિવૃત્ત ન્યાયાધીશ કે અદાલતના પ્રતિનિધિ લોકઅદાલતમાં આવે છે. સ્થાનિક અગ્રણીઓ, વકીલો, કાયદાના શિક્ષકો, સરકારી અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ લોકઅદાલતની કામગીરીમાં જોડાય છે. લોકઅદાલતમાં ઝડપી અને બિનખર્ચાળ રીતે ન્યાય મળે છે.’

સરપંચના કહેવાથી ઝઘડાનો વિવાદ લોકઅદાલતમાં આવ્યો. વિવાદનો ન્યાય થયો. ઝઘડેલા માણસો વચ્ચે સમાધાન થયું.

ઝડપી અને બિનખર્ચાળ રીતે ન્યાય મળી રહે તે માટે અન્ય સંસ્થાઓ પણ કાર્ય કરે છે.

■ સર્વને સમાન ન્યાય

ગરીબ અને સામાજિક રીતે પછાત વર્ગના માણસો, કુદરતી આપત્તિનો ભોગ બનનાર વ્યક્તિ અને વાર્ષિક ૫૦૦૦૦ રૂપિયા કરતાં ઓછી આવક ધરાવનાર વ્યક્તિ કોઈ પણ કારણોથી ન્યાય મેળવવામાં વંચિત ન રહે તે માટે લોકઅદાલતો છે.

● બંને પક્ષો સંમત હોય તેમને લોકઅદાલતમાં બોલાવવામાં આવે છે. ● લોકઅદાલતો અદાલતોના કામનું ભારણ ઓછું કરે છે.

■ સામાજિક ન્યાય સમિતિ :

સામાજિક ન્યાય સમિતિના અધ્યક્ષ, સભ્યો અને તાલુકાના અગ્રણીઓ સામાજિક ન્યાય સમિતિની કામગીરીમાં જોડાય છે. બે જુદી જુદી ન્યાય પંચાયતના માણસોનો વિવાદ સામાજિક ન્યાય સમિતિમાં આવે છે. અહીં વિવાદનું સમાધાન કરાવવામાં આવે છે.

તાલુકા કક્ષાએ સામાજિક ન્યાય સમિતિ હોય છે.

સામાજિક ન્યાય સમિતિના સભ્યો

અધ્યક્ષ

તાલુકા પંચાયતના સભ્યો

સામાજિક ન્યાય સમિતિના સભ્યો

તાલુકા પંચાયતના ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી સામાજિક ન્યાય સમિતિના સભ્યોની પસંદગી થાય છે.

સામાજિક ન્યાય સમિતિના સભ્યો તેમનામાંથી એકને અધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરે છે.

—X—X—X—X—X—X—X—

૦૪. નકશો

વિદ્યાર્થીઓ નકશામાં દિશા, સંજ્ઞા અને પ્રમાણમાપ વિશે જાણે છે.

ચિન્દુએ કેતુલને પત્ર લખ્યો. પત્રમાં ચિન્દુએ કેતુલને રજાઓમાં તેના ઘરે આવવા જણાવ્યું હતું. કેતુલને ઘર શોધવામાં તકલીફ ન પડે તે માટે પત્રમાં ચિન્દુએ તેના ગામના નકશાનું રેખાચિત્ર મોકલ્યું હતું. તેની મદદથી કેતુલ ચિન્દુને ઘર પહોંચી ગયો.

■ નકશો :

પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગનું સપાટ કાગળ પરનું આલેખન હોય તેને આપણે 'નકશો' કહીએ છીએ. નકશાની મદદથી જે તે પ્રદેશનું સારું ચિત્ર જાણી શકાય છે. નકશો જે તે પ્રદેશની મહત્વની બાબત દર્શાવે છે. નકશો તૈયાર કરવા કે તેને સમજવા માટે કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. નકશાની આ ચાવીરૂપ બાબતોને નકશાનાં અંગો કહે છે. (૧) દિશાસૂચન (૨) રૂટસંજ્ઞાઓ (૩) પ્રમાણમાપ

■ દિશાસૂચન :

નકશામાં એક ખૂણે તીર દોરેલું હોય છે તીર નકશાની ઉત્તર દિશા સૂચવે છે. ઉત્તર દિશા જાણ્યા પછી બાકીની દિશાઓ સરળતાથી જાણી શકાય છે.

નકશા સામે ઊભા રહીએ તો જમણા હાથ તરફની દિશા તે નકશાની પૂર્વ દિશા અને ડાબા હાથ તરફની દિશા તે નકશાની પશ્ચિમ દિશા હોય છે. નકશાની નીચેની તરફની દિશા તે નકશાની દક્ષિણ દિશા હોય છે.

■ રૂટસંજ્ઞા :

નકશાનો સારી રીતે ઉપયોગ કરવા માટે નકશામાં આપેલી વિગતો શોધતાં આવડવી જોઈએ. આ માટે નકશામાં વપરાતી વિવિધ સંજ્ઞાઓ અને રંગોની માહિતી મેળવવી પડે. ભૌગોલિક માહિતીને મૂળ સ્વરૂપે રજૂ કરવી શક્ય નથી. આથી નકશામાં જે તે માહિતીને અનુરૂપ રૂટસંજ્ઞાઓ દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. આ રૂટસંજ્ઞાઓનું અર્થઘટન આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે એકસરખું કરવામાં આવે છે.

વિવિધ પ્રદેશોના ભૂપૃષ્ઠની ઊંચાઈ પણ નકશામાં યથાસ્વરૂપે દર્શાવવી શક્ય નથી. ભૂપૃષ્ઠની ઊંચાઈ દર્શાવવા વિવિધ રંગોનો ઉપયોગ થાય છે. સમુદ્રનાં પાણીની સપાટીથી ઊંડાઈ દર્શાવવા માટે પણ રંગોનો ઉપયોગ થાય છે.

નકશામાં ભૌગોલિક વિગતો સંજ્ઞા દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે. નકશામાં આપેલી સંજ્ઞા ચિત્રરૂપે અથવા અંગ્રેજી મૂળાક્ષરો દ્વારા દર્શાવેલી હોય છે. નદી, પર્વત, સડક, રેલમાર્ગ, નકશાની દિશા, જિલ્લાની સરહદ, રાજ્યની સરહદ, આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદ, શહેરો વગેરે વિગતો રૂટસંજ્ઞારૂપે દર્શાવવામાં આવે છે. નકશામાં ખૂબ ઊંચા પહાડો દર્શાવવા રાતો કે જંબુડિયો રંગ, બરફથી છવાયેલા પહાડોનાં શિખરો દર્શાવવા સફેદ રંગ, પર્વતો દર્શાવવા બદામી રંગ, ઉચ્ચપ્રદેશો દર્શાવવા પીળો રંગ તથા મેદાન દર્શાવવા લીલો રંગ વપરાય છે. પાણીનો પ્રદેશ દર્શાવવા વાદળી રંગનો ઉપયોગ થાય છે.

■ નકશામાં વપરાતી કેટલીક રૂટસંજ્ઞાઓ :

■ પ્રમાણમાપ :

પૃથ્વીના અલગ અલગ ભાગનો નકશો બનાવવા માટે ચોક્કસ માપ લઈને નકશો બનાવવામાં આવે છે. નકશો બનાવવા માટે લીધેલા માપને પ્રમાણમાપ કહેવાય છે.

અહીં દર્શાવ્યા મુજબ પ્રમાણમાપ '0' (શૂન્ય) પર 'A' અને '100' પર 'B' લખ્યું છે. A અને B વચ્ચે ૧ સેમીનું અંતર છે. આ પ્રમાણમાપને આધારે કહી શકાય કે નકશામાં બે સ્થળો વચ્ચેનું અંતર ૧ સેમી દર્શાવેલું હોય તો વાસ્તવમાં તે બે સ્થળો વચ્ચેનું અંતર ૧૦૦ કિમી છે. એમ નક્કી કરી શકાય.

આ રીતે પ્રમાણમાપ દ્વારા આપણે જમીનનું વાસ્તવિક અંતર જાણી શકીએ છીએ.

■ નકશાનો ઉપયોગ :

નકશાથી વિવિધ સ્થળો વચ્ચેનું અંતર અને દિશા જાણી શકાય છે. નકશાથી વિવિધ પ્રદેશનાં સ્થળ, સીમા અને વિસ્તાર જાણી શકાય છે આ ઉપરાંત પ્રવાસીઓ, દરિયાઈ જહાજચાલકો, વિમાનચાલકો, લશ્કરના સૈનિકો, પર્વતારોહકો, વહીવટી અમલદારો અને ઈજનેરો નકશાનો મહત્તમ ઉપયોગ કરે છે.

નકશામાં જે તે પ્રદેશનાં સ્થાન, ભૂપૃષ્ઠ, તાપમાન, વરસાદ, જંગલો, ખનીજો, ઉદ્યોગો, વાહનવ્યવહારના માર્ગો, સમુદ્રો અને તેની ઊંડાઈ, નદીઓ અને માનવ-વસાહતો દર્શાવવામાં આવે છે. નકશાના વિવિધ પ્રકાર નીચે મુજબ છે.

આટલું જાણો :

● રાજકીય નકશો : જે તે પ્રદેશનાં ગામ અને શહેરનાં સ્થાન, નામ તથા સીમાઓ દર્શાવતો નકશો. ● પ્રાકૃતિક નકશો : વરસાદ, ઊંચાઈ, જંગલો, જમીન, પર્વતો, સમુદ્ર, નદી, મેદાન અને રણપ્રદેશ દર્શાવતો નકશો. ● ઔદ્યોગિક નકશો : કેમિકલ, ટેક્સટાઈલ, એન્જિનિયરિંગ જેવાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રો - એકમ દર્શાવતા નકશા જરૂરિયાત મુજબની માહિતી દર્શાવતો નકશો (જેમકે વસતી, સાક્ષરતા વગેરે)

૦૫. ગામ : સ્થાન, સીમા અને ભૂપૃષ્ઠ

વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગામ કે શહેરનું સ્થાન, તેની સીમા અને તેના ભૂપૃષ્ઠ વિશે જાણો છે.

બાલદોસ્તો,

ચાલો, આપણે ઋચાના ગામ લોરવાડા વિશે નક્કશાની મદદથી જાણકારી મેળવીએ. અહીં નક્કશામાં આસપાસનાં ગામડાથી લોરવાડાનું અંતર દર્શાવેલું છે. આ રેખાચિત્રથી ઋચાના ગામ લોરવાડાનું સ્થાન જાણી શકાય છે.

- લોરવાડાથી ઉત્તર દિશા તરફ વાઘપુરા ગામ છે. લોરવાડાથી વાઘપુરા ૧ કિલોમીટર દૂર છે.
- લોરવાડાથી દક્ષિણ દિશા તરફ સણથ ગામ છે. લોરવાડાથી સણથ ૨ કિલોમીટર દૂર છે.
- લોરવાડાથી પૂર્વ દિશા તરફ વડવલ ગામ છે. લોરવાડાથી વડવલ ૬ કિલોમીટર દૂર છે.
- લોરવાડાથી પશ્ચિમ દિશા તરફ સાંડિયા ગામ છે. લોરવાડાથી સાંડિયા ૪ કિલોમીટર દૂર છે.
- અહીં, ઋચાના ગામનું સ્થાન નક્કી કર્યું તે મુજબ તમે પણ તમારા ગામનાં સ્થાન વિશે લખો.
- મારું નામ _____ છે. મારા ગામનું નામ _____ છે.
- લોરવાડાથી ઉત્તર દિશા તરફ _____ ગામ છે. લોરવાડાથી વાઘપુરા _____ કિલોમીટર દૂર છે.
- લોરવાડાથી દક્ષિણ દિશા તરફ _____ ગામ છે. લોરવાડાથી સણથ _____ કિલોમીટર દૂર છે.
- લોરવાડાથી પૂર્વ દિશા તરફ _____ ગામ છે. લોરવાડાથી વડવલ _____ કિલોમીટર દૂર છે.

- લોરવાડાથી પશ્ચિમ દિશા તરફ _____ ગામ છે. લોરવાડાથી સાંડિયા _____ કિલોમીટર દૂર છે.
- અહીં નીચેના રેખાચિત્રમાં ફરીદાના ગામની સીમાઓ દર્શાવી છે.
- ફરીદાની ગામની ઉત્તર દિશા તરફ ડુંગર અને દક્ષિણ તરફ નદી છે. ગામની પૂર્વ દિશામાં જંગલ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ ધોરી માર્ગ આવેલા છે.
- ફરીદાના ગામની સીમાઓ વિશે જાણ્યું છે તમારા ગામની સીમાઓ વિશે લખો :

- (૧) મારા ગામની ઉત્તર દિશાની સરહદે _____ છે.
- (૨) મારા ગામની દક્ષિણ દિશાની સરહદે _____ છે.
- (૩) મારા ગામની પૂર્વ દિશાની સરહદે _____ છે.
- (૪) મારા ગામની પશ્ચિમ દિશાની સરહદે _____ છે.

ગામની ચારેય દિશાઓ તરફની સરહદો જે તે ગામની સીમા દર્શાવે છે. દરેક ગામની સીમા નક્કી થયેલી છે. ગામના રહેણાંકના વિસ્તારને ગામતળ કહે છે. ગામતળ સિવાયના ગામની સીમામાં સમાવિષ્ટ તમામ વિસ્તારને સીમતળ કહે છે.

હરભજનના ગામમાં

- કચ્છઈ રંગથી દર્શાવેલ વિસ્તારમાં ડુંગર
- લીલા રંગથી દર્શાવેલ વિસ્તાર જંગલ
- પીળા રંગથી દર્શાવેલ વિસ્તારમાં મેદાન (ખેતર વગેરે) આવેલાં છે. તમે પણ તમારા ગામની નજીકમાં આવેલ નદી, તળાવ, ટેકરી, ડુંગર, જંગલ, રણ વિશે માહિતી મેળવો.

૦૬. ગુજરાત : સ્થાન, સીમા અને ભૂપૃષ્ઠ

વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતનાં સ્થાન, સીમા અને ભૂપૃષ્ઠ વિશે જાણો છે.

વિકાસ અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે દેશમાં અગ્રિમ હરોળનાં રાજ્યોમાં ગૌરવવંતુ સ્થાન ધરાવતા આપણા ગુજરાત રાજ્યનાં સ્થાન, સીમા અને ભૂપૃષ્ઠ વિશે જાણીએ.

■ ગુજરાતનું સ્થાન અને સીમા :

ભારતના રાજકીય નક્કશાનું અવલોકન કરો. તેમાં ગુજરાત રાજ્યને શોધો. ગુજરાતને જેતાં જ જણાશે કે ગુજરાત ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં અરબસાગરને કિનારે આવેલું રાજ્ય છે. ગુજરાતને બે પ્રકારની સીમાઓ છે. (૧) જમીન સીમા (૨) દરિયાઈ સીમા.

(૧) જમીન સીમા :

ગુજરાતની જમીન સીમાએ તેનાં પડોશી રાજ્યો આવેલા છે. જેમાં ગુજરાતની ઉત્તરે રાજસ્થાન, પૂર્વમાં મધ્યપ્રદેશ અને દક્ષિણ દિશાએ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય આવેલું છે.

ગુજરાતની જમીન સીમાએ દમણ અને દીવ તથા દાદરા નગર હવેલી જેવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો પણ આવેલા છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતની વાયવ્ય સીમાએ પાકિસ્તાન દેશ આવેલો છે. પાકિસ્તાન આપણો પડોશી દેશ છે. ગુજરાતની આ સીમા આંતરરાષ્ટ્રીય સીમા છે.

(૨) દરિયાઈ સીમા :

દરિયાઈ સીમા એટલે સાગર સીમા. ગુજરાતની સાગર સીમાએ અરબ સાગર આવેલો છે. આ સાગરસીમા આશરે ૧૬૦૦ કિલોમીટર જેટલી લાંબી છે. જે ભારતના કોઈ પણ રાજ્યની દરિયાઈ સીમા કરતાં સૌથી લાંબી દરિયાઈ સીમા છે. અરબ સાગરમાં ખંભાતનો અખાત અને કચ્છનો અખાત એમ બે અખાતો આવેલા છે. દરિયાઈ વ્યાપાર ક્ષેત્રે ગુજરાત આગળ પડવું રાજ્ય રહ્યું છે.

■ ગુજરાતનો વિસ્તાર :

ગુજરાતની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈ આશરે ૫૯૦ કિલોમીટર અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ આશરે ૫૦૦ કિલોમીટર જેટલી છે. ગુજરાત રાજ્યનો ભૌગોલિક વિસ્તાર આશરે ૧,૯૬,૦૨૪ ચોરસ કિલોમીટર જેટલો છે, જે ભારતના કુલ વિસ્તારના આશરે છ ટકા જેટલો થાય છે.

ગુજરાત રાજ્યનો ભૂમિપ્રદેશ ચાર વિભાગોમાં વહેંચાયેલો છે

(૧) ઉત્તર ગુજરાત (૨) મધ્ય ગુજરાત

(૩) દક્ષિણ ગુજરાત (૪) સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ.

આ ચાર ભૂમિ વિભાગો રાજ્યના ૨૬ જિલ્લાઓમાં વહેંચાયેલા છે.

■ ગુજરાત ભૂપૃષ્ઠ :

આપણી જમીન પર ક્યાંક ડુંગરો, મેદાનો, રણપ્રદેશ કે દરિયાઈકિનારા આવેલા છે. જમીન પર આવેલાં આવાં જુદાં જુદાં ભૂમિસ્વરૂપોને ભૂપૃષ્ઠ કહેવામાં આવે છે.

અહીં ગુજરાતના નકશામાં સૂચિ મુજબ દર્શાવેલ રંગો પ્રમાણે ગુજરાતમાં જમીનની વિવિધતા છે તે જુઓ અને સમજો :

નકશાનું અવલોકન કરતા સમજાયું હશે કે, ગુજરાતનું ભૂપૃષ્ઠ ખરેખર વિવિધતાવાળું છે. ભૂપૃષ્ઠ દૃષ્ટિએ ગુજરાતના પાંચ ભાગ પડે છે (૧) મેદાનપ્રદેશ (૨) ડુંગરાળ પ્રદેશ (૩) ઉચ્ચપ્રદેશ (૪) રણપ્રદેશ અને (૫) દરિયાકિનારાના પ્રદેશો.

(૧) મેદાનપ્રદેશ :

ગુજરાતનો મોટા ભાગનો વિસ્તાર મેદાનપ્રદેશ છે. મેદાનપ્રદેશમાં વહેતી નદીઓએ કાંપથી બનાવેલ મેદાનો રેતાળ અને ફળદ્રુપ છે. જેમાં, દક્ષિણ ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાતનું મેદાન ખૂબ જ ફળદ્રુપ છે. ફળદ્રુપ મેદાનમાં ખેતી અને વસવાટની ઉત્તમ સુવિધાથી વસતીનું પ્રમાણ વધારે છે. ઉત્તર ગુજરાતનો મોટા ભાગનો વિસ્તાર મેદાનપ્રદેશ છે.

ડુંગરાળ પ્રદેશ : ગુજરાતના ડુંગરાળ પ્રદેશો તળ ગુજરાતનો ડુંગરાળપ્રદેશ, સૌરાષ્ટ્રનો ડુંગરાળ પ્રદેશ અને કચ્છનો ડુંગરાળ પ્રદેશ એમ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલો છે.

તળ ગુજરાતનો ડુંગરાળ પ્રદેશ : બનાસકાંઠાથી છેક વલસાડ સુધી ગુજરાતના પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરાળ પ્રદેશ આવેલો છે, જે અરવલ્લીની ગિરિમાળા તરીકે જાણીતો છે. આ પ્રદેશમાં ગબ્બરનો ડુંગર, તારંગાનો ડુંગર, ઈડરનો ડુંગર, પાવાગઢનો ડુંગર, રાજપીપળાની

ટેકરીઓ, વલસાડ નજીક પારનેરાનો ડુંગર અને સાપુતારાના ડુંગરોનો સમાવેશ થાય છે. સાપુતારા ગુજરાતનું એકમાત્ર ગિરિમથક છે.

સૌરાષ્ટ્રનો ડુંગરાળ પ્રદેશ : સૌરાષ્ટ્રના મધ્ય ભાગમાં ડુંગરાળપ્રદેશ આવેલો છે. અહીં ચોટીલાનો ડુંગર, પોરબંદર નજીક બરડાનો ડુંગર, પાલીતાણા નજીક શેત્રુંજી ડુંગર, ભાવનગરની ઉત્તરમાં ખોખરાનો ડુંગર અને જૂનાગઢ પાસે ગિરનારનો પર્વત આવેલો છે. ગિરનાર એ ગુજરાતનો સૌથી ઊંચો પર્વત છે. તેના ઉપર આવેલું ગોરખનાથ શિખર સૌથી ઊંચું શિખર છે.

કચ્છનો ડુંગરાળ પ્રદેશ : કચ્છના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ભૂજિયો, કાળો, લીલીયો, ધીણોધર અને કંથકોટના ડુંગરો આવેલા છે. આ બધામાં ધીણોધર સૌથી ઊંચો ડુંગર છે.

(૩) ઉચ્ચપ્રદેશ :

સમુદ્રની સપાટીથી ઊંચે આવેલા મેદાન જેવા સપાટ પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ ગણવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં કચ્છના મધ્ય ભાગમાં તેમજ સૌરાષ્ટ્રના મધ્ય ભાગમાં ઉચ્ચપ્રદેશો આવેલા છે. સૌરાષ્ટ્રની મધ્યમાંથી ઊંચો અને સમુદ્રકિનારા તરફ જતાં ઉચ્ચપ્રદેશ નીચો થતો જાય છે.

(૪) રણપ્રદેશ :

ગુજરાત રાજ્યમાં કચ્છ તરફ તથા ઉત્તર ગુજરાતનો કેટલોક ભાગ રણપ્રદેશ છે. આ રણપ્રદેશ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. જેમાં કચ્છનું મોટું રણ કચ્છના ડુંગરાળ પ્રદેશની ઉત્તરમાં અને કચ્છનું નાનું રણ સુરેન્દ્રનગર, પાટણ અને બનાસકાંઠા જિલ્લાની સરહદે આવેલું છે. કચ્છના રણપ્રદેશની જમીન ખારી છે. આ પ્રદેશ રેતાળ ન હોવા છતાં તે રણપ્રદેશ છે. કચ્છનું રણ એ ખારોપાટ છે. જે આ રણની વિશેષતા છે.

(૫) દરિયાકિનારાના પ્રદેશો :

ભારતનાં અન્ય રાજ્યોની સરખામણીમાં ગુજરાતનો દરિયાકિનારો લાંબો છે. આથી આ દરિયાકિનારો વહાણવટી માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. પ્રાચીન સમયમાં મોટા ભાગનો વેપાર ખંભાત, ઘોઘા વગેરે બંદરોથી થતો હતો.

ગુજરાતના દરિયાકિનારે ખંભાતનો અખાત અને કચ્છનો અખાત એમ બે અખાતો આવેલા છે. ગુજરાતનો દરિયાકિનારો કાદવ કીચડવાળો છે. આથી, ગુજરાતમાં બંદરો પ્રમાણમાં ઓછા છે.

—X—X—X—X—X—X—X—

૦૭. ગુજરાત : આબોહવા

વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતની આબોહવાની લાક્ષણિકતા વિશે જાણો છે બાલમિત્રો ! તમને જુદા જુદા સમયે જુદાં જુદાં વાતાવરણનો અનુભવ થતો હશે. ખરું ને! તમને ક્યારેક કડકડતી ઠંડી લાગતી હશે, ક્યારેક પુષ્કળ ગરમી લાગતી હશે તો ક્યારેક તમે ધોધમાર વરસતા વરસાદનો પણ અનુભવ કર્યો હશે. આપણે ત્યાં ત્રણ ઋતુઓ છે : શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસુ. આ ત્રણે ઋતુઓમાં આપણને આબોહવા અને ઉષ્ણતાપમાનનો જુદો જુદો અનુભવ થાય છે.

■ આબોહવા :

કોઈપણ જગ્યા કે સ્થળની હવામાં રહેલા ઉષ્ણતાપમાન અને ભેજની લાંબા ગાળાની સ્થિતિને આબોહવા કહે છે. ગુજરાતની આબોહવા પરથી આપણને ગુજરાતનાં ઉષ્ણતાપમાન અને ભેજનો ખ્યાલ આવે છે.

■ આબોહવાને અસર કરતાં પરિબલો :

જે તે પ્રદેશનું ભૌગોલિક સ્થાન અને ભૂપૃષ્ઠ જે તે પ્રદેશની આબોહવાને અસર કરે છે. ગુજરાતની પશ્ચિમે અરબ સાગર છે, ઉત્તરે કચ્છનું રણ છે, તો બાકીની બાજુઓ મેદાનો, પર્વતો અને જંગલોથી ઘેરાયેલી છે. ગુજરાતની ઉત્તરમાં રાજસ્થાનનો સૂકો પ્રદેશ અને દક્ષિણમાં દક્ષિણ ભારતનો ઉચ્ચપ્રદેશ. તમે જાણ્યું તેમ ગુજરાત ડુંગર, ઉચ્ચપ્રદેશ, મેદાન, રણ અને દરિયાકિનારાનું વિવિધતાસભર ભૂપૃષ્ઠ ધરાવે છે, જેની અસર આબોહવાની વિવિધતા પર જણાય છે.

■ ગુજરાતની આબોહવાની લાક્ષણિકતાઓ :

ગુજરાતમાં ભૌગોલિક વિવિધતા મુજબ આબોહવાની લાક્ષણિકતાઓમાં પણ વિવિધતા જોવા મળે છે.

(૧) શિયાળો :

ગુજરાતમાં શિયાળો સાધારણ ઠંડો અને સૂકો રહે છે. અહીં શિયાળામાં હવામાં ભેજનું પ્રમાણ લગભગ નહિવત્ હોય છે. દરિયાકિનારે અને તેની નજીકના વિસ્તારોમાં ઠંડીનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. પોરબંદર, ચોરવાડ, વેરાવળ, મહુવા, પ્રભાસપાટણ, ડુમરા વગેરે દરિયાકિનારાનાં સ્થળોએ સમ આબોહવા અનુભવાય છે. જ્યારે મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર, મધ્ય ગુજરાત અને ઉત્તર ગુજરાતમાં શિયાળામાં ઠંડી વધુ પડે છે. કચ્છનું રણ, ડીસા, ઈડર, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ આબોહવા વિષમ છે. કેટલીક વખત ઉત્તર ભારતમાં હિમવર્ષા થતાં ગુજરાતમાં ઠંડીનું મોજું ફરી વળે છે.

(૨) ઉનાળો :

ગુજરાતમાં ઉનાળો એકંદરે ગરમ અને સૂકો હોય છે. ઉનાળામાં દરિયાકિનારે તેમજ તેની નજીકનાં સ્થળોએ ગરમી ઓછી પડે છે. દરિયાકિનારાથી દૂરનાં વિસ્તારોમાં ગરમીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. કચ્છના રણ વિસ્તારમાં પણ ઉનાળામાં પુષ્કળ ગરમી પડે છે. ઉનાળામાં અમદાવાદ, ઈડર, ભૂજ, પાટણ અને બનાસકાંઠામાં વધારે ગરમી અનુભવાય છે.

(૩) ચોમાસું :

ગુજરાતમાં વરસાદનો મુખ્ય આધાર મોસમી પવનો ઉપર છે. મોસમી પવનો એટલે મોસમ પ્રમાણે દિશા બદલતા પવનો. ઉનાળાના અંતભાગમાં અરબ સાગર પરથી વાતા નૈર્ઋત્યકોણીય મોસમી પવનો વરસાદ લાવે છે.

દર વર્ષે ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારમાં વરસાદનું પ્રમાણ જુદું જુદું હોય છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં વલસાડ, ડાંગમાં આશરે ૨૦૦ સેમી જેટલો વધુ વરસાદ પડે છે. તો ઉત્તર ગુજરાતના કચ્છ, મહેસાણા, બનાસકાંઠા, પાટણ અને સાબરકાંઠામાં આશરે ૩૪ થી ૮૫ સેમી સુધીનો વરસાદ પડે છે.

ચોમાસાની શરૂઆતમાં અને ચોમાસા દરમિયાન ઘણી વખત દરિયાકિનારાના પ્રદેશોમાં વાવાઝોડા સાથે તોફાની વરસાદ આવે છે. જેની અસર દરિયાઈ મોજાં પર પણ થાય છે. દરિયાકિનારાના પ્રદેશોમાં કેટલીક વખત માલહાનિ અને જાનહાનિ પણ થાય છે.

ગુજરાતની આબોહવામાં આપણને પુષ્કળ વિવિધતા જોવા મળે છે.

આટલું જાણો :

● ઈ.સ. ૧૯૭૫ અને ઈ.સ. ૧૯૮૨માં સૌરાષ્ટ્રના ઘણા વિસ્તારોમાં વાવાઝોડું આવેલું. ● ૯મી જૂન, ૧૯૯૮ના રોજ કંડલા દરિયાઈ વાવાઝોડાની અસરનો ભોગ બનેલું ત્યારે પુષ્કળ જાનહાનિ અને માલહાનિ થઈ હતી. ● વાવાઝોડા દરમિયાન ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબતો, (૧) ઘરનાં તમામ બારીબારણાં બંધ કરી દેવા (૨) વાવાઝોડાના સમયે બહાર નીકળવું નહિ, મુસાફરી કરવી નહિ (૩) વીજળીના તાર કે ઉપકરણોને અડકવું નહિ, વીજળીના થાંભલા, ઝાડ, જર્જરિત મકાનથી દૂર રહેવું (૪) વીજપ્રવાહ અને ગેસ કનેક્શન બંધ કરી દેવા (૫) બહુમાળી મકાનો કે મકાનોની છત ઉપર રહેવું નહિ.

૦૮. ગુજરાત : કુદરતી સંપત્તિ

વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતની કુદરતી સંપત્તિના વિવિધ પ્રકારો અને તેના મહત્વ વિશે જાણો છે.

■ કુદરતી સંપત્તિ :

કુદરત પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિને કુદરતી સંપત્તિ કહે છે. દરેક રાજ્યના આર્થિક વિકાસનો આધાર કે રાજ્યની કુદરતી સંપત્તિ પર રહેલો છે. હવા, સૂર્યપ્રકાશ, જમીન, જળ, જંગલો, પ્રાણી, ખનીજો વગેરે કુદરતી સંપત્તિ છે. આપણા રાજ્યને કુદરત દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં આ કુદરતી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

■ જળ સંપત્તિ :

ગુજરાતની જળ સંપત્તિમાં નદીઓ, સરોવરો, સાગર, વાવ, કૂવાઓ, તળાવો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતમાં બનાસ, સરસ્વતી, રૂપેણ, સાબરમતી, મહી, નર્મદા, તાપી, ભાદર, ભૂખી, કંકાવતી વગેરે નદીઓ છે. બનાસ, સરસ્વતી અને રૂપેણ - આ ત્રણ નદીઓ કચ્છના રણમાં સમાઈ જતી હોવાથી તેને અંતઃસ્થ નદીઓ (કુંવારિકાઓ) કહે છે. મહી, નર્મદા અને તાપી નદીઓ બારેમાસ પાણીથી ભરપૂર રહેતી હોવાથી તે ગુજરાતની મુખ્ય નદીઓ છે. જ્યારે અન્ય નદીઓ ઉનાળામાં સુકાઈ જાય છે. નર્મદા ગુજરાતની સૌથી મોટી નદી છે. આ નદી પર બંધ બાંધીને રચાયેલ સરદાર સરોવરમાંથી નહેરો દ્વારા ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારોમાં ખેતી અને અન્ય વપરાશ માટે પાણી પહોંચાડવામાં આવે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં નળસરોવર, કચ્છ જિલ્લામાં નારાયણ સરોવર, વડોદરા જિલ્લામાં સૂરસાગર, સાબરકાંઠા જિલ્લામાં મેશ્વો અને નર્મદા જિલ્લામાં સરદાર સરોવર આવેલા છે. ગુજરાતનું નળસરોવર યાયાવર પક્ષીઓ માટે જાણીતું છે.

ગુજરાતનો દરિયાકિનારો આશરે ૧૬૦૦ કિમી લાંબો છે. ગુજરાતનું સૌથી મોટું બંદર કંડલા છે. ગુજરાતના આ બંદરથી દુનિયાના અન્ય દેશો સાથેનો વ્યાપાર સરળ બન્યો છે.

આટલું જાણો :

● ગુજરાતમાં વેરાવળ મત્સ્ય ઉદ્યોગનું મોટું કેન્દ્ર છે. ● ભારતભરમાં સૌથી વધારે મીઠું ગુજરાત પકવે છે. ● ત્રણ બાજુથી જમીનથી ઘેરાયેલા દરિયાઈ વિસ્તારને અખાત કહે છે. ● ગુજરાતના દરિયાકિનારે કચ્છનો અખાત અને ખંભાતનો અખાત આવેલા છે.

■ જળસંપત્તિનું મહત્વ :

(૧) નદીઓ અને સરોવર ખાતે અને પીવા માટે પાણી પૂરું પાડે છે. (૨) કેટલીક નદીઓ પર બંધ બાંધીને નહેરો અને પાર્શ્વલાઈન દ્વારા અછતગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં પાણી પહોંચાડવામાં આવે છે. નદીના બંધ દ્વારા રચાયેલા સરોવરમાં માછલાં ઉછેરવામાં આવે છે. (૩) સાગરકિનારે મીઠા ઉદ્યોગ, મત્સ્ય ઉદ્યોગ, વહાણ બનાવવાનો તેમજ અલંગમાં જૂના વહાણ ભાંગવાનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે. (૪) કચ્છના અખાતમાં જામનગર જિલ્લાના પિરોટન ટાપુ પાસેથી મોતી આપતી કાલુ માછલી મળે છે. (૫) વિશાળ દરિયાકિનારાના વિસ્તારમાં પવનચક્કીઓ દ્વારા વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવા આવે છે.

■ જંગલ સંપત્તિ :

ભૂપૃષ્ઠ અને આબોહવાની વિવિધતાના લીધે ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારોમાં જંગલો આવેલાં છે. ગુજરાતમાં મોટે ભાગે પાનખર જંગલો છે. ઉત્તરે અરવલ્લીની ગિરિમાળાથી છેક દક્ષિણે વલસાડ, ડાંગ જિલ્લા સુધી અને સૌરાષ્ટ્રના જૂનાગઢના ગિરનારમાં જંગલો આવેલાં છે.

વધુ વરસાદ ધરાવતા વિસ્તારોમાં જંગલોમાં સાગ, સાલ, વાંસ, સીસમ, હળદરવો, ટીમરું વગેરે વૃક્ષો થાય છે.

મધ્યમ વરસાદ ધરાવતા વિસ્તારોમાં જંગલોમાં આંબો, બાવળ, ખેર, ખાખરો, લીમડો, મહુડો વગેરે જેવાં વૃક્ષો થાય છે.

ઓછો વરસાદ ધરાવતા વિસ્તારોમાં બાવળ, થોર, બોરડી જેવાં કાંટાળાં વૃક્ષો થાય છે.

ગુજરાતની પશ્ચિમે તથા કચ્છના દરિયાકિનારે અને દક્ષિણ ગુજરાતના કાદવ - કીચડવાળા દરિયા - કિનારાના પ્રદેશોમાં ચેર અને નાળિયેરીનાં વૃક્ષો થાય છે.

આટલું જાણો :

● વલસાડી સાગ ઈમારતી લાકડામાં ઉત્તમ ગણાય છે. ● સરકારની રાષ્ટ્રીય વનનીતિ અનુસાર દેશના દરેક ગામોમાં અને શહેરોમાં 'સામાજિક વનીકરણ યોજના' અંતર્ગત વૃક્ષો ઉગાડવાની ઝુંબેશ શરૂ થઈ છે.

■ જંગલ સંપત્તિનું મહત્વ :

(૧) જંગલોમાંથી મળતા ઈમારતી લાકડાનો ઉપયોગ હોડીઓ, વહાણ, ફર્નિચર, બારી - બારણાં વગેરે બનાવવામાં થાય છે. (૨) ખાખરાનાં પાનમાંથી પડિયાં - પતરાળાં બનાવવામાં આવે છે. (૩) સાલનાં લાકડાંને લાંબા સમય સુધી ઉધઈ લાગતી નથી, તે કોહવાતું નથી એટલે તેનો ઉપયોગ રેલવેના ડબ્બા બનાવવામાં થાય છે. સાગનું લાકડું પણ બહુ મજબૂત અને ટકાઉ હોવાથી ઈમારતો અને ફર્નિચર બનાવવામાં કામ લાગે છે. (૪) વૃક્ષો વરસાદનાં વાદળોને ખેંચી લાવવામાં, રણપ્રદેશને આગળ વધતો અટકાવવામાં અને જમીનનું ધોવાણ અટકાવવામાં સહાયરૂપ છે.

■ પ્રાણી સંપત્તિ :

પ્રાણીઓ આપણને કુદરતે આપેલી અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. આપણા રાજ્યમાં ભૂપૃષ્ઠ, વનસ્પતિ અને આબોહવામાં જેટલું વૈવિધ્ય છે, તેટલું જ વૈવિધ્ય પ્રાણી સંપત્તિમાં છે. આ પ્રાણીઓને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય :

(૧) પાલતુ પ્રાણીઓ અને (૨) વન્ય પ્રાણીઓ.

પાલતુ પ્રાણીઓમાં બળદ, ગાય, ભેંસ, ઘેટાં, બકરાં, ઊંટ, ઘોડા, ગધેડા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે વન્ય પ્રાણીઓમાં સિંહ, દીપડો, સાબર, રીંછ, હરણ, વાંદરા, કાળિયાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સિંહ એશિયાભરમાં માત્ર સાસણગીરનાં જંગલોમાં જ જોવા મળે છે. એ જ રીતે ઘુડખર તરીકે ઓળખાતાં જંગલી ગધેડાં દુનિયાભરમાં માત્ર કચ્છના નાના રણમાં જોવા મળે છે.

■ પ્રાણી સંપત્તિનું મહત્વ :

(૧) બળદ ખેતી માટે ઉપયોગી છે, ઊંટ, ઘોડા, ગધેડાં માલની હેરફેર માટે ઉપયોગી બને છે. (૨) દુધાળાં પશુઓને કારણે ડેરી ઉદ્યોગ સારા પ્રમાણમાં વિકસ્યો છે. દૂધમાંથી માખણ, ઘી, ચીઝ, પનીર, શીપંડ, દૂધનો પાઉડર, બેબીફૂડ, ઘી, ચોકલેટ, આઈસક્રીમ જેવી અનેક વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે. (૩) ઘેટાંના ઊનમાંથી ગરમ કપડાં, ધાબળા, ગાલીચા વગેરે બને છે. (૪) પ્રાણીઓનાં ચામડાંમાંથી બૂટ, ચંપલ, પાકીટ, પટ્ટા વગેરે જેવી ચીજો બને છે. (૫) જંગલોમાં રહેતાં વન્ય પ્રાણીઓ સહેલાણીઓ માટે આકર્ષણનાં કેન્દ્ર બન્યાં છે.

■ આટલું જાણો :

ગુજરાતમાં વધુ દૂધ આપતી ભેંસો : મહેસાણી, સુરતી અને જાફરાબાદી. ● ગુજરાતમાં વધુ દૂધ આપતી ગાયો : ગીર અને કાંકરેજી ● અભ્યારણ્ય : પશુપંખીઓ નિર્ભય બનીને મુક્ત રીતે હરીફરી શકે, તેઓનું રક્ષણ થાય અને તેમનું સંવર્ધન થઈ શકે એ માટે જે પ્રદેશને આરક્ષિત જાહેર કર્યો છે તેને અભ્યારણ્ય કહે છે.

■ અભ્યારણ્યો :

ગુજરાતમાં કેટલાંક અભ્યારણ્યો આ પ્રમાણે છે : (૧) સિંહો માટે ગીરનું અભ્યારણ્ય. (૨) દીપડા અને સાબર માટે ડાંગ જિલ્લામાં બરડીપાડાનું અભ્યારણ્ય (૩) રીંછ માટે રાજપીપળા પાસે ડેડિયાપાડાનું, લીમખેડા પાસેનું રતનમહાલ અભ્યારણ્ય (૪) વેળાવદર પાસે કાળિયાર માટેનું અભ્યારણ્ય (૫) પક્ષીઓ માટે નળસરોવરનું અભ્યારણ્ય (૬) કચ્છના નાના રણમાં ઘુડખરનું અભ્યારણ્ય (૭) દરિયાઈ જળચર પ્રાણીઓ માટે કચ્છના અખાતમાં જામનગર પાસેનું પિરોટનનું અભ્યારણ્ય

■ ખનિજ સંપત્તિ :

ભારતમાં ખનિજોની બાબતમાં ગુજરાત સમૃદ્ધ રાજ્ય ગણાય છે. ગુજરાતમાં મળી આવતાં અને ખનિજોમાં ફ્લોરસ્પાર, અકીક ચૂનાનો પથ્થર, ચિરોડી, ગ્રેફાઈટ, બોક્સાઈટ, ડોલોમાઈટ, કેલ્સાઈટ, મેંગેનીઝ, ચિનાઈ માટી, લિગ્નાઈટ, ખનિજ તેલ અને કુદરતી વાયુ મહત્વનાં છે.

ભારતમાં ફ્લોરસ્પારના ઉત્પાદનમાં ગુજરાતનું સ્થાન પ્રથમ છે. બોક્સાઈટ કચ્છ અને જામનગર જિલ્લામાં મળે છે. અકીક અને ફ્લોરસ્પાર વડોદરા જિલ્લાના છોટાઉદેપુરમાંથી મળે છે. ગુજરાતમાં ચૂનાનો પથ્થર, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, રાજકોટ, ભાવનગર, અમરેલી, જૂનાગઢ જિલ્લામાંથી મળે છે. દાહોદ અને વડોદરામાંથી ગ્રેફાઈટ, જામનગર અને કચ્છમાં (જિપ્સમ) ચિરોડી મળે છે. ડોલોમાઈટ અને લિગ્નાઈટ કોલસો કચ્છમાં મળે છે. ખંભાત નજીક લુણેશમાં અને મહેસાણા જિલ્લામાં પાનસર, કલોલ, છત્રાલ નજીક સમૃદ્ધ તેલક્ષેત્રમાંથી ખનિજતેલ અને કુદરતી ગેસ મળે છે. ગુજરાતનું સૌથી મોટું તેલક્ષેત્ર અંકલેશ્વર ખાતે છે.

ગુજરાતમાં ખનિજ ક્ષેત્રની માહિતી સંશોધન અને ખોદકામના આયોજન માટે ONGC (તેલ અને કુદરતી વાયુપંચ) અને GMDC (ગુજરાત ખનિજ વિકાસ નિગમ) જેવી સંસ્થાઓ કાર્યરત છે.

■ આટલું જાણો :

● પૃથ્વીના પેટાળમાંથી ખોદકામ દ્વારા નીકળતી પેદાશોને ખનિજ કહેવાય. ● CNG-કમ્પ્રેસ્ડ નેચરલ ગેસ ● LPG લિક્વિફાઈડ પેટ્રોલિયમ ગેસ ● CNG/LPGનો ઉપયોગ વાહન વ્યવહારનાં સાધનોમાં બળતણ તરીકે કરવાથી પ્રદૂષણ ઓછું થાય છે. ● ફ્લોસ્પારનો ઉપયોગ લોખંડ અને કાચ જેવી ધાતુ ઓગાળવા માટે થાય છે.

■ ખનિજ સંપત્તિનું મહત્વ :

(૧) બોક્સાઈટમાંથી એલ્યુમિનિયમ બનાવવામાં આવે છે. (૨) વીજળીનાં સાધનો બનાવવામાં તાંબુ તથા અબરખ વપરાય છે. (૩) ગંધકનો ઉપયોગ ખાતર તરીકે તથા રસાયણો બનાવવામાં થાય છે. (૪) ચૂનાના પથ્થરનો ઉપયોગ સિમેન્ટ બનાવવામાં થાય છે. (૫) કોલસામાંથી થર્મલ પાવર – તાપવિદ્યુત ઉત્પન્ન થાય છે. (૬) ખનિજતેલમાંથી પેટ્રોલ, ડીઝલ, કેરોસીન, કુદરતી ગેસ વગેરે મળે છે.

ખનિજો કુદરતની બક્ષિસ છે. ખનિજોનો મનફાવે તેમ ઉપયોગ કરવો ન જોઈએ. એનો લાંબા સમય સુધી ઉપયોગ કરવો હોય તો સાચવીને વાપરવા એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

આ તમામ કુદરતી સંપત્તિ આપણી જ છે અને આપણે જ એનું જતન કરવાનું છે એ આપણે ક્યારેય ન ભૂલીએ.

૦૯. ગુજરાત : જમીન, ખેતી અને સિંચાઈ

ગુજરાતની જમીનોના પ્રકારો વિશે જાણો છે.

ગુજરાતની ખેતપેદાશો અને તેના ઉત્પાદક પ્રદેશો વિશે જાણો છે.

સિંચાઈના વિવિધ પ્રકારો અને ખેતીમાં તેની ઉપયોગિતા વિશે જાણો છે.

ગુજરાત ખેતીપ્રધાન રાજ્ય છે. તેની મોટા ભાગની વસતિ ખેતીની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલી છે. ગુજરાતમાં જમીનના પ્રકાર અને સિંચાઈ – વ્યવસ્થા પ્રમાણે વિવિધ પાકો લેવામાં આવે છે. ખેતીમાં યાંત્રિક સાધનો, ખાતર અને આધુનિક સિંચાઈ પદ્ધતિનો યોગ્ય ઉપયોગ થવાથી ગુજરાતમાં ખેતીનો સારો એવો વિકાસ થઈ રહ્યો છે.

■ જમીન, તેના પ્રકાર અને ખેતી :

ગુજરાતના અડધાથી પણ વધુ વિસ્તારમાં ખેતીલાયક જમીન જોવા મળે છે સૌરાષ્ટ્રનો ઉચ્ચપ્રદેશ, નર્મદા તાપીના નીચા પ્રદેશો, કાનમ પ્રદેશ, ઓલપાડ, ચોર્યાસી, બારડોલી તથા વલસાડમાં ‘કપાસની જમીન’ તરીકે ઓળખાતી કાળી જમીન જોવા મળે છે. તો વળી ઓછા વરસાદવાળા પ્રદેશો જેવા કે બનાસકાંઠા, મહેસાણાનો કેટલોક ભાગ, સાબરકાંઠાનો કેટલોક ભાગ અને કચ્છના મોટા ભાગના વિસ્તારોમાં રેતાળ જમીન જોવા મળે છે. ભાલ પ્રદેશ, ઘેડ પ્રદેશ, ભાવનગર,

અમદાવાદ, ખેડા, મહેસાણા બનાસકાંઠાના કેટલાક વિસ્તારોમાં તેમજ દરિયાકિનારાના પ્રદેશોમાં ક્ષારીય જમીન જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત પડખાઉ (સ્તાશપડતા રંગની) પર્વતીય જંગલોની જમીન પણ ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોમાં આવેલી છે.

■ બાજરી :

બાજરી માટે રેતાળ અને ગોરાડુ જમીન અનુકૂળ છે. બાજરીના વાવેતર વિસ્તાર અને ઉત્પાદનમાં ગુજરાત ભારતમાં દ્વિતીય નંબરે છે. ભારતમાં બાજરીના કુલ ઉત્પાદનના લગભગ ચોથા ભાગનું ઉત્પાદન ગુજરાતમાં જ થાય છે. ગુજરાતમાં બાજરીનું સૌથી વધુ ઉત્પાદન બનાસકાંઠા જિલ્લામાં થાય છે.

■ ઘઉં :

ભેજનો સંગ્રહ કરી શકે તેવી કાળી ચીકણી જમીન ઘઉંના પાકને વધુ અનુકૂળ છે. અમદાવાદ જિલ્લાના ભાલ વિસ્તારમાં થતા ભાલિયા ઘઉં પ્રખ્યાત છે. ગુજરાતમાં સફેદ અને રાતા ઘઉં થાય છે.

■ ડાંગર :

ડાંગરને ફળદ્રુપ જમીન અને વધુ વરસાદી વિસ્તાર જરૂરી છે. ગુજરાતમાં કચ્છ અને ડાંગ સિવાયના મોટા ભાગના જિલ્લાઓમાં થોડા ઘણા પ્રમાણમાં ડાંગરનું વાવેતર થાય છે. ગુજરાતમાં ડાંગરનું સૌથી વધુ ઉત્પાદન ખેડા જિલ્લામાં થાય છે. ખેડા ઉપરાંત પંચમહાલ, વલસાડ, વડોદરા, સુરત, ભરૂચ, સાબરકાંઠા અને અમદાવાદ જિલ્લામાં ડાંગરનું વાવેતર થાય છે.

■ મગફળી :

મગફળી માટે ઓછી ફળદ્રુપ અને મધ્યમ કાળી રેતી મિશ્રિત જમીન માફક આવે છે. ગુજરાતમાં થતા રોકડિયા પાકોમાંથી સૌથી વધુ વિસ્તારમાં મગફળીનું વાવેતર થાય છે. ગુજરાતમાં મગફળીનું સૌથી વધુ ઉત્પાદન જૂનાગઢ જિલ્લામાં થાય છે. બીજા જિલ્લાઓમાં પણ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં વાવેતર થાય છે.

■ કપાસ :

કપાસ માટે કાળી જમીન વધુ માફક આવે છે. ગુજરાતનો કાનમ પ્રદેશ ઉત્તર પ્રકારના કપાસ માટે જાણીતો છે. ગુજરાત કપાસના ઉત્પાદનમાં ભારતમાં પ્રથમ અને વાવેતર વિસ્તારમાં બીજું સ્થાન ધરાવે છે.

આટલું જાણો :

- અમદાવાદ જિલ્લાનો મધ્ય અને દક્ષિણ ભાગ, ભાવનગર જિલ્લાનો ઉત્તર ભાગ, ઘેલો અને કાળુભાર નદીનો વિસ્તાર તથા સાબરમતીની પશ્ચિમ ખંભાતની આસપાસનો પ્રદેશ તે ભાલ પ્રદેશ.
- વડોદરા અને ભરૂચ જિલ્લાના મહી અને ઢાઢર નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ તે કાનમનો પ્રદેશ.

■ શેરડી :

શેરડી માટે ફળદ્રુપ જમીન અને પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી વધારે અનુકૂળ આવે છે. દક્ષિણ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં શેરડીનું વાવેતર વધુ થાય છે. સુરત અને નવસારી જિલ્લાનાં કેટલાંક ગામોમાં વધુ પ્રમાણમાં શેરડીનું વાવેતર થતું હોવાથી અહીં ખાંડ અને ગોળ ઉદ્યોગનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં થયો છે.

■ ફળો :

દક્ષિણ ગુજરાતની ફળદ્રુપ જમીનોના વિસ્તારોમાં ફળફળાદિની ખેતીનો વિકાસ વધુ થયો છે. ઉપરાંત ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારોમાં પણ કેરી, કેળાં, જામફળ, નાળિયેર જેવાં ફળોનું વાવેતર થાય છે.

■ કઠોળ :

આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં ચણા, મગ, તુવેર, અડદ જેવા કઠોળ તેમજ જીરુ, વરિયાળી, ઈસબગુલ જેવા અન્ય પાક પણ સારા પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે. પોતાની ખેતપેદાશો યોગ્ય ભાવે વેચાય તે માટે ગુજરાતના ખેડૂતો 'ખેતીવાડી ઉત્પન્ન બજાર સમિતિ' ચલાવે છે.

■ સિંચાઈ :

આપણને સપાટી પરનું જળ અને ભૂગર્ભ જળ એમ બે પ્રકારની જળસંપત્તિ મળેલ છે. સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં કૂવાઓ, બોર, નાના મોટા બંધો દ્વારા કૃત્રિમ વ્યવસ્થાની પાણીનું સિંચન કરવામાં આવે છે જેને સિંચાઈ કહે છે.

ગુજરાતમાં કેટલીક મહત્વની સિંચાઈ યોજનાઓ છે, જેમાં બંધો દ્વારા જળસંગ્રહ કરવામાં આવે છે. નહેરોની મદદથી ખેતરો સુધી પાણી પહોંચાડાય છે. તથા પાણીને ધોધરૂપે વહેવડાવી વીજળી ઉત્પન્ન કરવા જેવાં કાર્યો કરવામાં આવે છે, પરંતુ નહેરનું પાણી સતત સિંચાઈ માટે વાપરવામાં આવે તો લાંબા સમયે તેવી જમીનની ફળદ્રુપતામાં ઘટાડો થાય છે.

નદી	બંધનું સ્થળ	લાભાર્થી જિલ્લાઓ
બનાસ	દાંતીવાડા	બનાસકાંઠા, પાટણ
મહી	વણાકબોરી, કડાણા	પંચમહાલ, ખેડા, આણંદ
તાપી	કાકરાપાર, ઉકાઈ	સુરત
નર્મદા	નવાગામ (સરદાર સરોવર)	વડોદરા, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, બનાસકાંઠા, ગાંધીનગર, અમદાવાદ, ભરૂચ, નર્મદા, મહેસાણા, પાટણ,
ભાદર	ગોમટા	રાજકોટ, જૂનાગઢ, પોરબંદર
મચ્છુ	મોરબી (મચ્છુ-૨)	રાજકોટ
શેત્રુંજી	રાજસ્થળી (શેત્રુંજી)	ભાવનગર
સાબરમતી	ધરોઈ	મહેસાણા

■ ખેતતલાવડી :

વરસાદ પડે ત્યારે ઘણું પાણી ખેતરોમાંથી નકામું વહી જાય છે. વરસાદ બંધ થયા પછી જ્યારે પાકને પાણીની જરૂરિયાત હોય ત્યારે પાણી મળતું નથી. આવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા ખેતરમાં ખેતતલાવડી બનાવવી હિતાવહ છે. ખેતતલાવડીથી ખેતરનું પાણી ખેતરમાં રહે છે અને જમીનનું ધોવાણ અટકે છે. ખેત તલાવડી બનાવવા ખેતરમાં રહેલી ઢોળાવવાળી જમીન પસંદ કરવી વધુ હિતાવહ છે. ખેત તલાવડીમાં ઘસડાઈ આવેલ ખાતર - માટીનો ખેતરમાં ફરી ઉપયોગ કરી શકાય છે. તેમાં ભરેલું પાણી ઢોરને પીવામાં પણ ઉપયોગી થઈ શકે છે.

■ ચેકડેમ :

નદી, ઝરણાનું કે વહેણના વહેણનું પાણી વહી જતું અટકાવવા એની આગળ પાકો આડબંધ બાંધી પાણીને રોકવું એટલે ચેકડેમ, ચેકડેમ બાંધવાથી એની પાછળના ભાગમાં પાણી એકઠું થાય છે. આ પાણીનો સીધો ઉપયોગ કરી શકાય છે, તેમજ પાણી ભૂગર્ભમાં ઊતરતાં ભૂગર્ભજળની સપાટી ઊંચી આવે છે. તેથી તળ ઊંડા જવાથી બંધ થયેલી ડંકીઓ (હેન્ડપંપ) ચાલુ થઈ શકે છે. કૂવાનાં તળ ઊંચા આવે છે અને વીજળીની ખચત થાય છે.

■ બોરીબંધ :

નદી કે વોંકળાના વહી જતાં પાણીને અટકાવવા માટે સિમેન્ટની કે અન્ય પ્લાસ્ટિકની ખાલી થેલીઓમાં (ગુણોમાં) માટી રેતી

ભરી કાચા આડબંધ બાંધવામાં આવે છે. તેને બોરીબંધ કહે છે. મોટી નદીઓનાં પાણી સૂકી નદી સુધી પહોંચાડી તે સૂકી નદીઓને ફરીથી વહેતી કરવામાં આવે છે. દા.ત. નર્મદા નદીનાં પાણી સાબરમતી અને સરસ્વતી નદી સુધી પહોંચાડ્યાં છે.

ગુજરાતમાં ખેતીના કારણે ઘણાં વિકાસ કાર્યો થયાં છે. ઉદ્યોગને પણ વેગ મળ્યો છે અને ગુજરાતની પ્રગતિ થઈ છે.

આટલું જાણો :

● સરદાર સરોવર યોજના ગુજરાતની જીવાદોરી છે. ● ગુજરાતનાં ૮૨૧૫ ગામો અને ૧૩૫ શહેરના ૨૯૦ લાખ લોકોને પીવાના પાણીનો લાભ મળે છે. ● ૨૭૦૦ કિમી લાંબી પાર્શ્વલાઈન દ્વારા ૩૫૦૦૦૦ લાખ લિટર પાણીનો ઉદ્યોગોને લાભ મળે છે.

૧૦. ગુજરાત : ઉદ્યોગો

વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતનાં મુખ્ય ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો વિશે જાણો છે અને નક્કશામાં દર્શાવે છે.

માધવી પટેલ
ઊંચી શેરી, મુ.પાનન્દ્રો,
જિ. કચ્છ
પ્રિય સહેલી રંજન,

દિવાળીની રજાઓમાં હું મારી શાળામાંથી પ્રવાસમાં ગઈ હતી તેથી તારે ત્યાં આવી શકી નથી. પ્રવાસથી મને ખૂબ આનંદ થયો છે. ગુજરાતમાં ચાલતા ઉદ્યોગો વિશે મને ખૂબ જાણકારી મળે છે. તું પણ તે જાણીને ખુશ થઈશ.

અમે પ્રવાસની શરૂઆત કચ્છના પ્રખ્યાત કંડલા બંદરેથી કરી. કંડલા બંદરને સરકારે 'મુક્ત વ્યાપાર ક્ષેત્ર' જાહેર કર્યું છે. કંડલા બંદરેથી ભારતભરના ઉદ્યોગગૃહો કાચો માલ દેશ - વિદેશમાંથી મંગાવે છે અને તૈયાર કરી નિકાસ કરે છે. કંડલા બંદરે અમે દેશ વિદેશની મોટી મોટી સ્ટીમરો આવતી અને જતી જોઈ. કંડલા ગુજરાતનું સૌથી મોટું અને વિકસિત મહાબંદર છે. ત્યાં અમે મત્સ્ય ઉદ્યોગ અને મીઠું પકવવાનો ઉદ્યોગ જોઈ મોરબી પહોંચ્યાં.

મોરબી, થાન, વાંકાનેર, ધાંગધામાં રમકડાં, ચિનાઈ માટીનાં વાસણો તેમજ ટાઈલ્સનો ઉદ્યોગ મોટા પાયે વિકસ્યો છે. મોરબીમાં ઘડિયાળ અને વિલાયતી નળિયાં બનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ વિકસ્યો છે. હું મોરબીથી તારા માટે ચિનાઈ માટીની મૂર્તિ અને ઘડિયાળ લાવી છું. મોરબીથી અમે જામનગર પહોંચ્યા.

જામનગર આસપાસના વિસ્તારોમાંથી ચૂનાનો પથ્થર મળી આવતો હોવાથી ત્યાં સિમેન્ટ ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે. જામનગર પાસે આવેલ સિક્કામાં સિમેન્ટ બનાવવાનું કારખાનું આવેલું છે તે જોવા અમે ગયાં હતાં. રંગાટીકામ અને સુરમો બનાવવાના ગૃહઉદ્યોગ માટે જામનગર પ્રખ્યાત છે. ત્યાંથી અમે રાજકોટ ગયા. ત્યાં ઈજનેરી ઉદ્યોગનાં કારખાનાં જોઈ અમદાવાદ પહોંચ્યાં.

ગુજરાતમાં કપાસનો પાક સારા પ્રમાણમાં થતો હોવાથી પૂરતું 'રૂ' મળી રહે છે તેથી સુતરાઉ કાપડનો ઉદ્યોગ મોટા પાયે વિકસ્યો છે. ગુજરાતમાં સુતરાઉ ઉદ્યોગનું સૌથી મોટું કેન્દ્ર અમદાવાદ છે. અહીંથી અમે ગુજરાતના પાટનગર ગાંધીનગરમાં આવેલા ઉદ્યોગભવને ગયા. ત્યાંથી અમને ગુજરાતના મહત્વના ઉદ્યોગો વિશે રસ પડે તેવી માહિતી મળે કે, વડોદરામાં રાસાયણિક ખાતર તેમજ પેટ્રોકેમિકલ્સ, અંકલેશ્વરમાં રાસાયણિક ઉદ્યોગ અને વલસાડ પાસે આવેલા અતુલમાં રંગ અને રસાયણનો ઉદ્યોગ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં વિકસ્યો છે. અહીંના વિસ્તારોમાં પાણીની સગવડ હોવાથી શેરડીનો પાક પુષ્કળ થાય છે તેથી બારડોલી, ગણદેવી, પેટલાદ જેવાં શહેરોમાં ગોળ અને ખાંડ બનાવવાનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે.

દક્ષિણ ગુજરાતનું મહત્વનું ઔદ્યોગિક શહેર સુરત છે. સુરતમાં લાખો માણસોને રોજગારી આપતો હીરા ઉદ્યોગ મોટા પાયે ચાલે છે. અહીં સિલ્ક ઉદ્યોગ, જરી ઉદ્યોગ અને પતંગની દોરી રંગવાના ગૃહ ઉદ્યોગ પણ ચાલે છે. આમ, વિવિધ ઉદ્યોગોની જાણકારી મેળવી અમે મહેસાણા ગયા.

મહેસાણા જિલ્લામાં લોકો ખેતીની સાથે પશુપાલનનો વ્યવસાય કરતા હોવાથી ડેરી ઉદ્યોગ મોટા પાયે વિકસ્યો છે. મહેસાણાની જેમ આણંદ, પાલનપુર (બનાસ) અને હિંમતનગરમાં (સાબર) દૂધની ડેરીઓ આવેલી છે. તે પૈકી આણંદમાં આવેલી 'અમૂલ ડેરી' એશિયાની સૌથી મોટી ડેરી છે.

મહેસાણાની દૂધસાગર ડેરીમાં અમે દૂધમાંથી માખણ, ઘી, પનીર, દૂધનો પાઉંડર, આઈસક્રીમ અને ચોકલેટ બનતી જોઈ.

આમ, આનંદ સાથે પ્રવાસ પૂર્ણ કરી બસમાં પાનન્દ્રો આવવા નીકળ્યાં, રંજન, મને આ પ્રવાસથી સુંદર માહિતીની સાથે સાથે ઘણું બધું નવું જોવા અને જાણવા મળ્યું. આપણે રૂબરૂ મળીશું એટલે વધારે વાતો કરીશું.

લિ. તારી પ્રિય સહેલી,
માધવી પટેલ

૧૧. ગુજરાત : માર્ગ અને વાહનવ્યવહાર

૩.૫.૧૦ વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતના માર્ગો અને વાહનવ્યવહારની ઉપયોગિતા વિશે જાણે છે.

જૂના વખતમાં એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જવા ઘોડા, ઊંટ, બળદગાડાં, ઘોડાગાડી, ઊંટગાડી વગેરેનો ઉપયોગ થતો. લાંબી મુસાફરીમાં આ સાધનો ખૂબ સમય લેતા. આજના યુગમાં અવર-જવર માટે તેમજ માલની હેરફેર માટે મોટર, બસ, ટ્રક, રેલવે, સ્ટીમર, એરોપ્લેન જેવાં ઝડપી સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે. કોઈ પણ રાજ્યના વિકાસનો આધાર વાહનવ્યવહારનાં આ ઝડપી સાધનો પર રહે છે. વેપાર અને ઉદ્યોગોનો વિકાસ તેના વગર થઈ ન શકે. ગુજરાતમાં સડકમાર્ગ, હવાઈમાર્ગ, રેલમાર્ગ અને જળમાર્ગ એમ ચાર પ્રકારના માર્ગો છે. આ ઉપરાંત રોપ-વે (રજ્જુ માર્ગ) પણ છે.

■ સડક માર્ગ :

ભારત મુખ્યત્વે ગામડાંનો બનેલો દેશ છે. તેથી સડકોનું મહત્વ ઘણું છે. ગુજરાતના ઘણા વિસ્તારો ડુંગરાળ અને રણપ્રદેશો છે. કેટલાક વિસ્તારોમાં જંગલો આવેલાં છે છતાં ગુજરાતમાં પૂરતા પ્રમાણમાં સડક માર્ગો બન્યા છે ગુજરાતનાં બધાં જ જિલ્લામથકો પાકી સડકોથી જોડાયેલાં છે. મુંબઈ અને દિલ્હીને જોડતો રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ નંબર-૮ ગુજરાતના વલસાડ, નવસારી, નડિયાદ, અમદાવાદ, હિંમતનગર વગેરે શહેરોને જોડે છે.

ગુજરાતના ગ્રામ્ય માર્ગો ધૂળિયા માર્ગો હતા. આ માર્ગો ચોમાસામાં વાહનોની અવર જવર માટે નકામા થઈ જતા. હવે ધૂળિયા માર્ગો પણ પાકી સડકોમાં ફેરવાઈ રહ્યા છે.

■ રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ (નેશનલ હાઈવે)

- નં.૮ રતનપુર - હિંમતનગર - અમદાવાદ - વડોદરા - ભિલોડા
  - નં. ૮-એ અમદાવાદ, લીમડી, મોરબી, કંડલાને જોડે છે.
  - નં. ૮-બી બામણબોર, રાજકોટ, ગોંડલ, જેતપુર, પોરબંદરને જોડે છે.
  - ન.૮-સી ચિલોડા, ગાંધીનગર, સરખેજને જોડે છે.
- ગુજરાતમાં એક્સપ્રેસ હાઈવે નં.૧ અમદાવાદ-વડોદરા વચ્ચે શરૂ થયો.

■ રેલમાર્ગ :

ઝડપી, સસ્તી અને સરળ રીતે માલની હેર-ફેર અને મુસાફરી માટે રેલવે જાણીતી છે. ગુજરાતનાં મહત્વનાં શહેરો દિલ્હી અને મુંબઈ સાથે રેલમાર્ગથી જોડાયેલાં છે.

ગુજરાતમાં ત્રણ પ્રકારના રેલમાર્ગો છે (૧) બ્રોડગેજ (૨) મીટર ગેજ (૩) નેરોગેજ.

■ હવાઈ માર્ગ :

ગુજરાતનાં કેટલાંક શહેરો દેશનાં મહત્વનાં શહેરો સાથે હવાઈમાર્ગે જોડાયેલ છે. અમદાવાદ, વડોદરા, ભાવનગર, સુરત, રાજકોટ, પોરબંદર, જામનગર, કેશોદ, ભૂજ અને કંડલા વગેરે શહેરોમાં હવાઈમથકો આવેલાં છે. આમ, ગુજરાતમાં હવાઈમાર્ગનો સારો વિકાસ થયો છે.

■ આટલું જાણો :

- ગુજરાતમાં સૌપ્રથમવાર રેલમાર્ગની શરૂઆત ઉત્તરાણ અને અંકલેશ્વર વચ્ચે થઈ હતી. ● ઈ.સ. ૧૮૬૦ થી ૧૯૦૦ સુધીમાં વડોદરા - ભરૂચ, વડોદરા મહેસાણા, મહેમદાવાદ - અમદાવાદ, અમદાવાદ-વિરમગામ વચ્ચે રેલમાર્ગ શરૂ થયો હતો. ● અમદાવાદના સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હવાઈમથકને ૨૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૧ થી આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈમથકનો દરજ્જો મળ્યો છે.

■ જળમાર્ગ :

અન્ય માર્ગોની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં આંતરિક જળમાર્ગનો વિકાસ નહિવત થયેલ છે. ગુજરાતનો દરિયાકિનારો આશરે ૧૬૦૦ કિમી લાંબો છે, તેથી ગુજરાતના દરિયાઈ માર્ગે વ્યાપાર અને વાહન વ્યવહારની ઘણી તક રહેલી છે. જો દરિયાઈ વાહનવ્યવહારના માર્ગોને વિકસાવવામાં આવે, તો મુસાફરીનું અંતર ઘટી જાય તેમ છે. હાલ સડકમાર્ગે ભાવનગરથી દહેજનું અંતર આશરે ૩૦૦ કિમી છે અને દરિયાઈ માર્ગે તેનું અંતર આશરે ફક્ત ૬૪ કિમી જેટલું જ થાય છે. તેથી દરિયાઈ માર્ગે પેટ્રોલ, ડીઝલ અને સમયનો બચાવ થાય છે.

■ રોપ-વે (રજ્જુ માર્ગ) :

ઊંચા પર્વતીય પ્રદેશોમાં જ્યાં રેલ કે સડક માર્ગ શક્ય નથી, ત્યાં રોપ-વે (રજ્જુ માર્ગ)ની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. દા.ત. પાવાગઢ, અંબાજી, સાપુતારા વગેરે સ્થળોએ આ વ્યવસ્થા છે.

આ ઉપરાંત પ્રવાહી પદાર્થોની ઝડપી અને સરળ હેરફેર માટે પણ પાઈપલાઈન માર્ગો વિકસાવાયા છે. દા.ત. કંડલા - સિદ્ધપુર પાઈપલાઈન.

૧૨. ગુજરાત : લોકજીવન

વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતના પ્રદેશોનાં લોકજીવન વિશે જાણે છે

ગુજરાતમાં પ્રદેશવાર લોકોની ભાષા, રીતરિવાજ, તહેવાર, ઉત્સવો, પહેરવેશ, ખોરાક, રહેઠાણ વગેરે જુદાં જુદાં છે. ભૌગોલિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને વ્યવસાયિક વિવિધતાને કારણે ગુજરાતનાં લોકજીવનમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. અહીં હિંદુ, મુસ્લિમ, ખૌદ્ર, જૈન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મનું પાલન કરનારા લોકો સંપીને રહે છે.

વિશ્વમાં ગુર્જરવાસી તરીકે ઓળખાતાં આ ગુજરાતીઓ સ્વભાવે નમ્ર, ખંતીલા અને મહેનતુ છે. તેઓમાં પારાવાર સાહસવૃત્તિ ભરેલી છે. ભારતનાં વિવિધ રાજ્યો અને દૂર દૂરના દેશોમાં તેઓએ તેમના વેપાર ધંધા વિકસાવ્યા છે.

■ ખોરાક :

ગુજરાતના લોકો ખોરાકમાં અનાજ, કઠોળ, લીલાં શાકભાજી, ફળફળાદિ, ઘી-દૂધ, માખણ, ઘાસ વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. દરિયાકિનારે વસતા કેટલાક લોકો માછલીનો પણ ખોરાકમાં ઉપયોગ કરે છે.

■ પોશાક :

ગુજરાતમાં પુરુષો ઘોતિયું, ઝભ્ભો કે પહેરણ અને માથે પાઘડી કે ટોપી પહેરે છે તેમજ ખભે ખેસ નાખે છે. સ્ત્રીઓ સાડી, ચણિયો અને કબજો પહેરે છે.

સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને વાગડનાં ગામડાંના પુરુષો નાડાવાળો ચોરણો, પહેરણ કે અંગરખું અને માથે ટોપી, ફાળિયું કે પાઘડી પહેરે છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ મોટો ઘેરવાળો ઘાઘરો અને કબજો પહેરે છે. માથે ઓટણી ઓટે છે. દક્ષિણ ગુજરાતની સ્ત્રીઓ તથા વનવાસી સ્ત્રીઓ કાછડો ભીડતી જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં ઘણા સ્ત્રી-પુરુષોએ આજે આધુનિક પોશાક પણ અપનાવ્યો છે.

ગુજરાતમાં માટી અને છાણથી લીપેલાં, વાંસ કે લાકડામાંથી બનાવેલાં કાચાં મકાનો, ઈંટ - સિમેન્ટનાં બનાવેલ પાકાં મકાનો વગેરે જેવાં વિવિધ જાતનાં મકાનો બનાવેલાં જોવા મળે છે. કચ્છ વિસ્તારમાં ભૂંગો આજે પણ અલગ તરી આવે છે. શહેરોમાં બહુમાળી મકાન પણ જોવા મળે છે.

■ ઉત્સવ-તહેવાર અને મેળા :

ગુજરાતમાં નવરાત્રિ, હોળી, ધૂળેટી, જન્માષ્ટમી, ગણેશ ચતુર્થી, રક્ષાબંધન, દિવાળી, પર્યુષણ, મહાવીર જયંતી, રમજાન ઈદ, ગુરુનાનક જયંતી, ખરૂરી ઈદ, મહોરમ, ઈદ-એ-મિલાદ, નાતાલ, પતેતી, ચેટીચંડ રામનવમી, શિવરાત્રી વગેરે જેવા ધાર્મિક તહેવારો અને ઉત્સવો ધામધૂમથી ઊજવાય છે. અહીં પતંગોત્સવ ઉલ્લાસથી ઊજવાય છે. જેમાં સામેલ થવા દેશ-વિદેશથી લોકો આવે છે. નવરાત્રિના ઉત્સવની ઉજવણી માટે ગુજરાત વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાતમાં મેળાઓનું ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક મહત્વ ખૂબ જ છે અહીં વૌઠાનો મેળો, તરણેતરનો મેળો, સૂરપાણેશ્વરનો મેળો, શામળાજી કાર્તિકી પૂનમનો મેળો, માણેકથરી, પૂનમનો મેળો, અંબાજીમાં ભાદરવી પૂનમનો મેળો, કોળિયાકમાં ગિષ્કલંક મહાદેવનો મેળો, મોઢેરાનો મેળો વગેરે મેળા ભરાય છે. આ લોકમેળા ગુજરાતમાં ભવ્ય લોક જીવનની ઝાંખી કરાવે છે. ગુજરાતની પ્રજા ઉત્સવપ્રિય છે.

■ જાતિ અને લોકબોલી :

ગુજરાતમાં પ્રદેશવાર, જાતિવાર બોલીમાં વિવિધતા છે. ગુજરાતમાં ઘણી બધી જાતિના લોકો વસે છે. તે દરેકના રીતરિવાજો જુદા જુદા છે.

ગુજરાતના લોકો મુખ્યત્વે ગુજરાતની ભાષા બોલે છે. અહીં જુદી જુદી બોલી પણ બોલાય છે. ઉત્તર ગુજરાતના લોકો ઉત્તર ગુજરાતની બોલી, દક્ષિણ ગુજરાતના લોકો સુરતી બોલી, મધ્ય ગુજરાતના લોકો ચરોતરી બોલી, સૌરાષ્ટ્રના લોકો કાઠિયાવાડી બોલી તથા કચ્છના લોકો કચ્છી બોલી બોલે છે. ભીલ જાતિના લોકો ભીલી બોલી બોલે છે.

■ લોકનૃત્યો :

લોકનૃત્યો એ ગુજરાતની આગવી ઓળખ છે. એ આપણો આગવો સાંસ્કૃતિક વારસો છે. ગુજરાતની ભવાઈ, ગરબા અને રાસ દુનિયાભરમાં જાણીતા છે. આ ઉપરાંત ભરવાડોનાં રાસ નૃત્યો, હૂડો, ડાંગના આદિવાસી નૃત્યો મુખ્ય છે.

આમ, ગુજરાતનું લોકજીવન ભાતીગળ છે.

